

КНІГА — найважливіша історично розвинута форма закріплення й передачі в часі та просторі різноманітної інформації у вигляді текстового чи ілюстративного матеріалу, призначена для багаторазового використання; неперіодичне видання у формі кодексу (скріплені у корінці аркуші друку) будь-якого формату обсягом понад 48 сторінок або 3 друкарські аркуші, у обкладинці чи оправі; адресований читачеві твір писемності чи друку, що за допомогою певної системи знаків, зафіксованих на певному матеріалі, виконує покладені на нього інформаційні, естетичні, навчальні та інші функції; важливе джерело інформації, один із давніх способів існування й руху соціальної інформації у суспільстві і канал соціальної комунікації; авторський рукопис певного твору значного обсягу; одна з частин великого літературного твору, окремий номер періодичного чи продовжуваного видання; у документознавстві — різновид документа; зшиті в одну палітурку (обкладинку) аркуші паперу з якими-небудь записами (бухгалтерська книга, книга скарг, домовна книга) чи усталеним текстом і залишеним місцем для офіційних записів (трудова, ощадна, чекова, залікова книжки). Дефініцій поняття «К.» існує багато, однак жодна з них не може вважатися загальноприйнятною, оскільки сама К. є багатоаспект., багатофункціонал. та універсал. явищем матеріал. та духов. культури. Серед найтиповіших визначень виокремлюють такі ознаки розуміння К.: як предмет матеріал. культури; як зміст твору чи видання, його сусп., інформ., ідеол., наук., естет. сутність; комбінов. (ціліс.) підхід, коли розглядається невід'ємність форми, худож. оформлення К., полігр. виконання від її змісту, читацького чи цільового призначення. Деякі науковці розглядають К. як спосіб переведення особистого (індивід.) знання в загальне (надіндивідуальне), а також як спосіб пізнання довкілля. Етимологія К. достеменно не з'ясована. Передумовами виникнення К. було створення й формування письма, наявність відповід. матеріал. носіїв та інструментів, достат. рівень розвитку суспільства. Проблема, вирішення якої сформувало К., визначалася потребою вмістити у відносно компактний, портатив. і ціліс. предмет велике письмове повідомлення, закріпити його таким чином для подальшого збереження й зробити достатньо зручним для багатораз. використання. Писемність, матеріали та форми К. у давнину в різних регіонах були різноманітні: пальмове листя, дерев'яні плоскі палички, що кріпилися разом у формі віяла; глиняні плитки, кора дерев, тканини. Найдавнішою формою К., котра одержала широке розповсюдження, був сувій, який дозволив «згорнути» списану поверхню й розгортати її потім частинами, по

мірі читання. Матеріал — папірус (виготовлявся із серцевини очеретяної рослини), з'явився в 4–3 тис. до н. е. у Давньому Єгипті. К. у вигляді сувою проіснувала в Єгипті, Греції, Давньому Римі до перших віків н. е., коли вона почала витіснятися новою конструкцією, яка існує й дотепер, — кодексом (К. зі сторінками, що перегортаються). Цей перехід став можливим завдяки винайденню за часів античності нового матеріалу для письма і К. — пергаменту (спеціально оброблена шкіра молодих тварин). Проте суть К. як носія інформації та досвіду залишалася, змінилася лише форма. Зошити, що складали кодекс, почали закривати дерев'яними дошками, прикріпленими мотузками до блоку, — так з'явилася оправа.

В антич. К. текст вирізнявся злитністю написання, усі букви однієї висоти (маюскульні), не мали виносних елементів. У розміщенні тексту кодекс спочатку у всьому нагадував сувій — заголовок за традицією продовжували писати в кінці К. У середньовіччі змінилося функціонал. призначення К., центрами книжк. культури стали монастирі, обов'язк. одиницями в яких були бібліотека і скрипторій (майстерня з переписування К.). Типова К. європ. середньовіччя — пергамент. кодекс, пізніше (13–14 ст.) замінений на паперовий (винайдений у Китаї ще до н. е.). Найдавніші рукописні кодекси Київ. Русі, що збереглися, написані кирилицею на пергаменті великого формату (фоліанти), їх відносять до серед. 11 ст. (Реймське та Остромирове Євангелія, Ізборник Святослава), і вони свідчать про усталені вже тут традиції книгописання. Згодом потреба суспільства в освіті, культурі, науці зростала, люди шукали способи мех. відтворення текстів. Спочатку (переважно на Далекому Сході) таким способом була **ксилографія**. Розвиток освіти, потреба широкого розповсюдження знань та наявні тех. передумови призвели до винаходу у 1440-х рр. в Європі друкарства (Й. Гутенберг), хоча рукописна К. й після цього тривалий час продовжувала своє існування водночас із друкованою. При переході від рукопис. до друк. суть К. не змінилася, став іншим лише спосіб її виробництва, внаслідок чого значно зросла кількість випущених К. Розвиток друкарства сприяв зростанню заг. освіченості суспільства, пром. революції, розвитку культури і науки. Окремі дослідники вважають, що до кін. 15 ст. у Європі виникло бл. 1100 друкарень, які випустили понад 40 тис. назв видань заг. накладом бл. 12 млн прим. Поступово сформовано стандарт друк. К., зокрема усталено її осн. формати, запроваджено фоліацію (нумерацію аркушів), а пізніше й пагінацію (нумерацію сторінок). У 1470-х рр. почали з'являтися титульні аркуші. Наклад друк. К. спочатку становив

100–150 прим., потім — 1000–1200 прим. Серед перших відомих натеper друк. К. — «Iudicium prognosticon...» («Прогностична оцінка поточного 1483 року», Рим, 1483) Юрія Дрогобича, опубл. латиницею. У тексті перших кирилич. стародруків, випущених 1491 Ш. Фіолем у Кракові, є численні українізми, що свідчить про участь українців у складанні, редагуванні та друкуванні цих книг. К., надрук. у 15 ст., називають **інкунабулами**. У 16 ст. в Європі впроваджено книжк. цензуру, 1559–1948 у Римі виходив «Індекс заборонених книг», багато К. знищено. Книжк. культура постійно зазнає певних змін (формат, зміст, оформлення К. та їхніх оправ тощо), зростає коло потенцій. читачів, збільшуються наклад К., розвиваються книжк. торгівля та бібліотечна справа. Друк. К. сприяє розвитку держ. мов, формуванню нац. свідомості, усталенню правопису. Перша точно датована друк. К. на території України з тих, що збереглися, — «Апостол», виданий 1574 І. Федоровим у Львові; тоді ж ним було випущено «Буквар». В Острозі, у друкарні князя К. Острозького, 1581 І. Федоров надрукував перше видання Біблії церк.-слов'ян. мовою. Розквіт укр. книговидавання відбувся у 17 ст., активно працювали друкарні Києво-Печер. лаври, Львів. братства, діяли приватні друкарні Т. Вербицького, С. Соболя, К. Транквіліона-Ставровецького тощо. Особливо відчутно розвиток книжк. справи відбувався в Європі у 18 ст. — в епоху Просвітництва. Різко зріс випуск світських К., зменшився їхній формат, К. стали дешевшими і доступнішими, збільшився наклад видань та зросла кількість читачів. У Рос. імперії запроваджено світську азбуку (т. зв. **гравданський шрифт**) і відповідне книговидавання. Першою друк. К. нової укр. літ-ри була «Енеїда» І. Котляревського, яка вийшла 1798 у С.-Петербурзі. Кардинал. зміни у виготовленні К. пов'язані із 19 ст.: у 1-й третині цього століття ганчір'яний папір ручного виробництва замінено на папір з целюлози машин. виробництва, напівручні процеси лиття окремих літер, складання друкар. форми та її відбиття на ручних дерев'яних верстатах — на друкар. і набірні машини. Остаточно відокремилися друкарні і видавництва, почали розвиватися редакц.-видавн. процеси підготовки К., відбулося прискорення виробництва К. і її здешевлення, а поряд з цим часто — зниження якості її худож. оформлення та заг. культури К. У 20 ст. розвиток К. тривав нерівномірно як в окремих країнах, так і у певні хронол. періоди. Т. зв. революція у світі К. (Р. Ескарпі) виявилася насамперед різким збільшенням кількості видань. К. стала звичним предметом побуту для мільйонів людей, надійним джерелом знань, найрозповсюдженішим інструментом для навчання, а також естет. розвитку людини. Разом з тим через К. та ін. засоби масової комунікації відбувається вагомий вплив на людську свідомість, на просунення у суспільстві певних ідеол., політ., морал. стереотипів і настанов.

Сутність К. актуалізується тільки під час читання, що слід вважати і процесом, і проміж. результатом відтворення

книжк. видання в індивід., груповій чи сусп. свідомості, а тому й засобом формування свідомості. З ін. боку, К. — це товар, який має свої особливі екон. властивості. К. як річ, як предмет — це один чи кілька примірників книжк. видання, що є кінцевим результатом відчуження автор. унікал. твору і наділення його техніко-технол. засобами книжк. справи можливістю стати доступним ін. свідомості. Відносно К. книжк. видання є матеріал., предметною формою її існування. У ньому органічно поєднуються і творчість автора, і праця редакторів, художників, поліграфістів. Конструкція сучасної К. є результатом її тривалого розвитку і складається із зовн. і внутр. елементів. До зовнішніх належать: блок К. (сукупність папер. зшитків); корінець, каптал, який його скріплює; оправа (палітурка) чи обкладинка, може бути суперобкладинка, футляр або манжетка у вигляді смужки цупкого паперу, що обіймає два чи більше видання; форзаци, що скріплюють блок і оправа; стрічка-закладка (ляссе). Під внутр. елементами розуміють текст К., відтворений наразі полігр. способом шрифтами різних гарнітур; титул, контртитул, авантитул, шмуцтитул; спускові та кінцеві сторінки; ілюстрації; колонцифри та колонтитули; норму і сигнатуру; довідк.-пошук. та наук.-допоміж. **апарат книги**. К. є об'єктом вивчення **книгознавства**, її досліджують за допомогою різних методів, насамперед книгознавчих, серед яких активно розвивається типолог. метод пізнання К. У 2-й пол. 20 ст. висунуто теорію відмирання традиц. К. або «кінець галактики Гутенберга» (М.-Г. Мак-Клюен) і її заміни не папер. інформацією. Поняття «К.» почало тлумачитися більш широко: аудіокниги (грамзаписи, магнітні стрічки та касети, лазерні диски), відеокниги (відеокасети, лазерні оптичні диски), різні електронні пристрої (електронні К.). Співставлення К. як носія інформації з новими засобами комунікації поставило питання про її життєздатність у нових умовах. Проте саме за допомогою нових електрон. технологій, тех. спрощення та здешевлення процесів виготовлення традиц. К. в останні десятиріччя, за відомостями ЮНЕСКО, відбувається постійне зростання кількості випущених назв книжк. видань.

Замість заміни книгодрукування електрон. засобами комунікації відбулося взаємопроникнення цих двох інформ. напрямів, що призвело до величезного тех. прогресу у видавн.-полігр. комплексі, до прискорення і збільшення випуску друк. продукції на ґрунті масового використання ЕОМ, а з ін. боку — до появи «змішаних» засобів інформації, які поєднують переваги К. і процесора. Водночас запровадження терміна «електронна К.» порушує питання термінол. визначення цього поняття чи нового, розширеного його трактування. Більшість книгознавців вважають, що сутність К. від зміни її форми (у даному випадку — папер. кодексу) не міняється, і електронне видання у вигляді завершеного твору, що пройшло редакц. оформлення на будь-якому

матеріал. носії, може вважатися електрон. К. Проте питання реєстрації таких видань, автор. права та багато ін. залишаються поки що не розв'язаними. Для визнання електрон. документа К. є дві осн. умови: існування електрон. К. у формі самост. документа, що має індивід. пошук. ознаки (назву, ідентифікац. номер, певну єдність змісту, форми, призначення, що виділяє її з множини ін. фрагментів електрон. інформації), та стабільність змісту електрон. К. і статичність її знак. форми (вона принципово повинна бути захищена від змін її тексту користувачем і доступна тільки для читання). Електронна К. має свої переваги (екон., геогр., доступності, швидкості одержання інформації) та недоліки (ненадійність тех. пристроїв, засобів зв'язку, стабільності електроживлення, несумісність програм. забезпечення, засміченість ресурсів Інтернету тощо). У майбутньому, навіть якщо новітні способи збереження й передачі інформації замінять традиц. К., залишаться книгосховища, які збережуть істор., культурне, наук., пізнавал. значення К. Окрім того, К. — це не лише інформація, вона може бути твором мистецтва; вишукані видання худож. літ-ри, поезії несуть читачам естет. задоволення не лише змістом, а й формою;

важливими залишаються тактильні відчуття людини при перегортанні сторінок кодексу; рідкісне чи цінне видання — бажаний об'єкт для колекціонування бібліофілами. К. займає особливе місце у сучас. культурі. Нині неправомірно розглядати К. тільки як спосіб збереження і передавання інформації. Це не лише елемент сучас. культур. комунікації, але й основа спадкоємності культури.

Рекомендована література

1. Яновский М. Ф. О книге. Опыт анализа понятия «книга». К., 1929;
2. Немировский Е. Л. Что такое книга? Москва, 1985;
3. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. Л., 2003;
4. Кушнарєнко Н. Н. Документоведение: Учеб. К., 2006;
5. Беловицкая А. А. Книговедение. Общее книговедение. Москва, 2007;
6. Низовий М. А. Вступ до книгознавства. К., 2009.

Г. І. Ковальчук

Бібліографічний опис:

Книга / Г. І. Ковальчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-8679>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).